

ЕКОЛОГІЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

Шелегеда В. І. (м. Запоріжжя)

Екологічне краєзнавство – новий напрямок краєзнавства в системі позашкільної освіти

Історичний ракурс, шляхи та перспективи розвитку екологічного краєзнавства в Запорізькій області

Зародження нового напряму краєзнавства – «екологічного» – в системі позашкільної освіти Запорізької області відбулося на початку 80-х років 20 століття і тісно пов'язано з історією Запорізького обласного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді.

15 квітня 1983р. на Запорізькій обласній станції юних туристів (стара назва центру) відкриваються два перші в області еколого-краєзнавчі гуртки під керівництвом випускника біофаку Дніпропетровського держуніверситету Анатолія Льовіна.

В той час екологія, як нова біологічна наука «Про взаємодію живих організмів та їх угруповань між собою і з навколишнім середовищем», тільки розпочала свій розвиток на теренах СРСР, а популярність серед населення здобула у зв'язку з громадським рухом за охорону природи [9].

Льовін А. С., 1984 р.

Форми і методи туристсько-краєзнавчої роботи гурток використовував традиційні: походи, лекції і екскурсії в природі, польові практикуми і експедиції. Але їх тематичне наповнення було новим – екологічним.

Провідною проблемою пошуково-дослідної роботи гуртка стало «Вивчення впливу відпочиваючих на заплавні ліси о.Хортиця і узбережжя р. Дніпро».

Ось деякі еколого-краєзнавчі теми, які розроблялися гуртківцями у середині 80-х років:

- «Вплив рекреації на норну діяльність лисиць»;
 - «Вплив стежкової мережі на рослинний покрив плавневих лісів»;
 - «Щільність дупло-гніздових птахів в місцях рекреації»;
- «Відстань полохання водно-болотних птахів рекреантами» та інші [9].

У 1988 році до А. Льовіна приєдналися Олександр Жаков (випускник ЗДІА) і Віталій Шелегеда (ХДУ), в центрі сформувалася команда однодумців з трьох педагогів і шести еколого-краєзнавчих гуртків. Районом проведення досліджень визначається о. Хортиця, провідна тема досліджень трохи змінюється: «Вивчення різноманіття тваринного і рослинного світу Хортиці, вплив рекреації на стан природних комплексів острова».

Свої наукові нароби учні еколого-краєзнавчих гуртків представляють на Міжнародних і Всесоюзних форумах і конференціях, де постійно стають переможцями.

Ось деякі теми дослідницько-пошукових робіт 1988-1993 років:

- «Очищення внутрішніх проток плавнів о. Хортиця від топляка, соціологічні опитування рибалок-підлідників та облік виловленої ними риби» (Виставка ВДНХ СРСР, м. Москва, бронзова медаль);

- «Стан штучних лісів північної частини о. Хортиця» (Всесоюзна науково-практична конференція учнів «Юність, наука, культура» (м. Обнінськ, Росія),
- «Структура і сучасний стан фітоценозів Чилима дніпровського в плавнях о.Хортиця» (Міжнародний конкурс наукових робіт учнівської молоді «Вода на Землі» (м. Москва, Росія);
- «Вплив промислових стоків на безхребетну гідробіоту русла Дніпра в районі м. Запоріжжя» (Всесоюзний форум юних екологів, м. Москва);
- «Динаміка рослинних угруповань порушених ландшафтів о.Хортиця» (Всесоюзна туристсько-краєзнавча експедиція «Моя Батьківщина – СРСР») та інші.

Жаков О. В., 1991 р.

Шелегеда В. І., 1991 р.

У цей же період еколого-краєзнавчими гуртками започатковується **програма «Екологічний практикум»** – навчальна практика гуртківців в польових біостаціонарах Харківського і Дніпропетровського університетів, виступи на студентських конференціях з доповідями:

- «Рудеральна рослинність заплавної частини острова і динаміка її чисельності залежно від ступеня рекреаційного навантаження»;
- «Динаміка заростання вогнищ в різних біогеоценозах Хортиці»;
- «Вплив засміченості на різноманіття флори рослинних угруповань о. Хортиця»;
- «Пірогенні сукцесії степових ділянок о. Хортиця»;
- «Добова активність і конкурентні відносини між окремими видами водно-болотної авіфауни плавнів о. Хортиця» і так далі [15].

У 1991р. на базі гуртківців і випускників еколого-краєзнавчих гуртків ОСЮтур створюється Запорізький дитячо-юнацький екологічний клуб – одна з перших громадських екологічних організацій Запорізької області (голова клубу Льовін А. С.). Члени клубу беруть участь у міжнародній молдавсько-українсько-румунській екологічній експедиції «Дністер» з підготовки рекомендацій по створенню біосферного заповідника «Дністровські плавні», розробляють проект «Лукомор'є» по створенню Національного природного парку на острові Хортиця, який на першій радянсько-американській конференції громадських екологічних організацій в Москві визнається одним з найперспективніших.

У 1992-1993 роки проходять під девізом Аппалачського Гірського клубу (США), з яким підписана домовленість про обмін делегаціями. Учні і педагоги еколого-краєзнавчих гуртків Центру, члени Запорізького дитячо-юнацького екоклубу, здійснюють візит в США, де знайомляться з досвідом неформальної екологічної освіти і громадського природоохоронного руху цієї країни. В цей же 1993 рік екоклуб за підтримки Центру проводить на о. Хортиця Міжнародну польову конференцію-зліт з питань екологічної освіти і виховання молоді, на яку приїжджають педагоги і юні екологи з Прибалтики, Росії, центральних, західних і східних районів України. За підсумками роботи конференції

її учасники виходять з ініціативою до органів місцевої влади про необхідність створення на базі Центру профільного відділу «Екологічне краєзнавство і туризм».

Наприкінці 1993 року на базі центру відкривається профільний відділ «Екологічне краєзнавство і туризм» (зав. відділом Шелегеда В. І., співробітники Жаков О. В., Шелегеда О. Р.), діяльність якого спрямована на об'єднання учнів і педагогів-екологів області навколо проблем вивчення і збереження природної спадщини рідного краю.

У 1994 році відділом ініціюється створення громадського об'єднання педагогів «Асоціація «Екологічна освіта», в основу діяльності якої пропонується нова педагогічна технологія – «екологічний проект», а головним принципом пошукової роботи: концентрування зусиль педагогічної і учнівської громадськості навколо вирішення актуальних національних і місцевих проблем збереження біологічного і ландшафтного різноманіття. Засновниками асоціації стали учні, педагоги і випускники центру і навчальних закладів області: Шелегеда В. І., Жаков О. В., Льовін А. С., Шелегеда О. Р., Гуріна Н. Г., Корзун С. А., Гаврюшина Л. В., Колиганова Н. А., Донченко С. М., Рожковський С. П., Хілько Л. Ф., Лебедева Н. А., Святенко О. М., Самарська С. В., Чорноморець В. С., Васильєва Т. М., Мішкіна Р. Б. та інші.

Перший комплексний еколого-краєзнавчий проект «Три щогли» (1994-1996 рр.) – відновлення порушених природних ландшафтів о.Хортиця, став початком системної роботи по узгодженню теорії і практики охорони природи, реалізації комплексних екологічних проектів з дітьми. Проект мав значний резонанс в Запорізькому регіоні, сприяв підвищенню інтересу державних і громадських організацій до проблем вивчення і збереження біологічного і ландшафтного різноманіття, екологічної освіти і виховання підростаючого покоління.

Активну участь в реалізації проекту, у сприянні подальшому розвитку екологічного краєзнавства нашого регіону взяли

- наукові співробітники заповідника «Хортиця» Святенко О. М., Фурманова Ю. Г., Петрова І. О., Лазько В. Г., Петроченко В. І.;
- інспектор Держуправління з питань екології у Запорізькій області Карасьов О. М.;
- співробітники управління з питань екології Запорізької міськради Ткалич О. М., Бройде І. Л., Дубіль Н. В.;
- начальник Управління освіти і науки Тетерятник Б. Г.;
- начальник Управління екології і природних ресурсів в Запорізькій області Добровольський А. В. та інші [2,3].

В рамках проекту асоціація «Екологічна освіта» та відділ «Екологічне краєзнавство» започатковують журнал «Vita – Життя», який на наступні 13 років, до 2007 року, стає головним інформаційним вісником для учнівської і педагогічної громадськості Запорожжя з питань екологічного краєзнавства і туризму.

Делегація екоклубу в США (м. Бостон, 1993)

Педагоги і випускники центру і навчальних закладів області – засновники АсЕКО (1995 р.)

Зліт-форум екологів-краєзнавців (о. Хортиця, 1994 р.)

Паралельно з реалізацією проекту «Три щогли» відділом започатковуються і реалізуються довготривалі еколого-краєзнавчі проекти і програми для учнівської молоді «Позеленення нашого Я», польовий зліт-форум екологів-краєзнавців «Екологічне краєзнавство – крок у 21 століття», польова школа-експедиція «Заповідна Хортиця» (з 1998 року – «Заповідне Запоріжжя»), «Природна спадщина» (екотури в унікальні природні куточки рідного краю і України), «Кращий юний еколог-краєзнавець року» тощо.

У 1994-1996 рр. в Україні публікується нове видання «Червоної книги України», на сторінках якої інформація про стан рідкісних видів рослин і тварин у Запорізькій області майже відсутня. Це спонукає відділ «Екологічне краєзнавство і туризм» до розробки обласної довготривалої пошукової еколого-краєзнавчої програми «Червона книга Запоріжжя» [4].

Проміжним етапом програми стає проект «Первоцвіти Запоріжжя» (1998-2001 рр.), до реалізації якого залучилися більше 40 учнівських екооб'єднань з різних куточків області під керівництвом педагогів Сайгак О. П., Гуріна Н. Г., Корзун С. А., Петроченко В. І. (м. Запоріжжя), Беляєв А. С., Решетов С. О. (Василівський р-н), Бадіон О. П., Стародубцева В. В., Хлепитько В., Сапальова Л., Корякова О. А., Самойленко С. (Чернігівський), Василега Н. П. (Запорізький), Волчанова С. В., Івко С. О. (м. Токмак), Застрожніков В. Л., Боярчук В. В. (Гуляйпільський), Мусіхіна Г. П. (Веселівський), Зеленська В. В. (Розівський), Зинухова Н. М. (К-Дніпровський), Іващенко Є. П. (Мелітопольський), Тимченко Л. М. (м. Бердянськ), Єрмолова Г. Г., Дородня Н. М. (Вільнянський) та інші.

Підсумком роботи стає науково-популярне видання «Експедиція Первоцвіти Запоріжжя» (автори Шелегеда В. І., Шелегеда О. Р., 2001), в якому зібрана і систематизована унікальна наукова і природоохоронна інформація про поширення і сучасний стан 10 видів рідкісних ранньоквітучих рослин Запорізького краю, занесених до Червоної книги України [7].

У 2000 році Державне управління екології і природних ресурсів у Запорізькій області затвердило список рідкісних і зникаючих рослин Запорізької області, який нараховував 139 видів і сприяв розширенню завдань експедиції.

У наступні роки (2002-2006) до пошукової програми «Червона книга Запоріжжя. Рослинний світ» приєдналися нові краєзнавці-дослідники і нові учнівські еколого-краєзнавчі об'єднання області: керівники Доценко А. В., Смотрицька І. Г., Черьомухіна А.

О., Галуза Т. С. (м. Запоріжжя), Безкаравайна Є. В. (К-Дніпровський р-н), Непайда С. М. (Гуляйпільський), Качан А. В., Кравець Г. В. (Новомиколаївський), Черних М. А. (м. Мелітополь), Похилько П. М., Солоха С. О., Солоха А. В. (Чернігівський), Стаднікова Л. А., Шевченко О. В. (Василівський), Івченко Н. Д. (Михайлівський), Черемісін В. М. (м. Бердянськ) та інші. У 2008 році за підсумками пошукової роботи був підготовлений кольоровий атлас-довідник «Рідкісні і зникаючі рослини Запорізької області» (автори Шелегеда В. І., Шелегеда О. Р.), до якого була включена наукова інформація про поширення і сучасний стан 79 рідкісних видів судинних рослин, знайдених і досліджених на території Запорізької області [12].

Обласна краєзнавча конференція «Червона книга Запоріжжя» (ОСЮТур, 1996 р.)

У 1995 році в Софії Конференцією міністрів охорони навколишнього середовища 55 європейських країн була схвалена Всеєвропейська стратегія збереження біологічного і ландшафтного різноманіття, яка передбачала в період 1996-1999 рр. розробити програму створення Всеєвропейської екологічної мережі або «ECONET», та її подальшу реалізацію протягом наступних 20 років. Таким чином, акцент у природоохоронній справі зміщувався на збереження значних за площею природних територій або екологічних ядер, з'єднаних між собою екологічними коридорами. Основою еконету розглядалися, перш за все, природно-заповідні території. У 1997 році Міністерство Екології України представило на розгляд громадськості і Верховній Раді України проект «Національної стратегії збереження біологічного і ландшафтного різноманіття та створення національного еконету» [5; 11].

У 1998 році відділ «Екологічне краєзнавство» Центру туризму за підтримки АсЕкО й Управління екології та природних ресурсів у Запорізькій області започатковує довготривалу програму «Заповідне Запоріжжя», спрямовану на вивчення існуючих заповідних територій, а також на пошук і дослідження територій, перспективних до включення у природно-заповідний фонд Запорізької області, в майбутній національний еконет.

Підсумком тільки першого року реалізації проекту стає виявлення і опис природного комплексу в долині р. Велика Білозерка площею близько 400 га з унікальною популяцією рідкісного виду рослин – цимбохазми дніпровської загальною чисельністю біля 100 тисяч особин, підготовка наукового обґрунтування по створенню заказника загальнодержавного значення «Великобілозерський» (Кам'яно-Дніпровський район), видання збірки дослідницьких робіт юних екологів-краєзнавців «Заповідне Запоріжжя» [1].

У 1999 році відділ «Екологічне краєзнавство» разом з АсЕкО, ЗНУ і Національним екологічним центром України реалізує проект «Дніпровська Лука» з вивчення природних комплексів берегової смуги Дніпра і підготовки наукового обґрунтування зі створення Національного природного парку на території Запорізької області площею більше 30 тис. га (кер. проекту Шелегеда В. І., учасники Шелегеда О. Р., Жаков О. В., Вілінов Ю. І., Корзун С. А., Прудкий В. І., Васильєва Т. М., Єрмолова Г. Г., Решетов С. О., Лебедева Н. А., учні еколого-краєзнавчих гуртків центру туризму). Проект був схвалений Міністерством екології України, але за пропозицією Держуправління екології і природних ресурсів у Запорізькій області поділений на етапи: I етап – створення Національного природного парку «Великий Луг» нижче о. Хортиця (2006) [6].

У 2000 році Верховною Радою України приймається закон «Про Загальнодержавну програму формування екологічної мережі України на 2000-2015 роки». Екологічний відділ активно включається у діяльність з реалізації цієї програми на регіональному рівні, програма «Заповідне Запоріжжя» змінює назву на проект «Зелена мережа Запоріжжя». За період 2000-2004 роки цей проект об'єднав більше 1000 осіб – учнів, студентів, педагогів шкіл і позашкільних закладів освіти, було обстежено в польових умовах більше 70 існуючих заказників і пам'яток природи, проведений науковий опис і підготовлені клопотання зі створення більше 10 нових природно-заповідних об'єктів, в тому числі: заказники «Крутосхили Каховського водосховища» (550 га, Василівський р-н), «Урочище Скелі» (65 га, Чернігівський р-н), «Водоспади Конки» (220 га, Пологівський), «Білі Глини» (600 га, Оріхівський), «Долина річки Нижня Хортиця» (1,5 тис. га, Запорізький р-н), регіональний ландшафтний парк «Муравський шлях» (1,5 тис. га, Токмацький р-н) та інші [11].

У 2001 році відділом за підтримки Запорізького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти створюється обласна творча група педагогів «Екологічне краєзнавство» (28 осіб), щорічно проводиться 3 навчальних семінари і конференція з питань екологічного краєзнавства і туризму, у складі делегації Запорізької області здійснюється навчальна поїздка в США для вивчення досвіду неформальної екологічної освіти (Шелегеда О. Р., Бадіон О. П., Гуріна Н. Г., Хілько Л. Ф., Прудкий В. І.). У 2003 році делегація педагогів-екологів обласної творчої групи «Екологічне краєзнавство» (Шелегеда В. І., Шелегеда О. Р., Жаков О. В., Бадіон О. П., Решетов С. О., Івко С. О., Гуріна Н. Г., Хілько Л. Ф., Васильєва Т. М., Прудкий В. І.) – учасники Національного семінару «Мир-Європа-Київ-2003» в рамках П'ятої всеєвропейської конференції міністрів охорони навколишнього середовища процесу «Навколишнє середовище для Європи» (Київ, 2003). Одне з ключових питань конференції – обговорення нової стратегії екологічної освіти «Освіта для сталого розвитку ООН» (Київ, 2003) [10].

У 2004 році відділ «Екологічне краєзнавство» виходить з ініціативою до Департаменту освіти і науки (дир. Ульянова О. І.) створити на базі відділу з урахуванням нової стратегії «Екологічної освіти для сталого розвитку» Природний центр нового типу «КЕП – краєзнавство, екологія, подорожі», розширити напрямки роботи, збільшити кількість еколого-краєзнавчих гуртків у навчальних закладах області [8].

Учасники творчої групи педагогів і учнів «Екологічне краєзнавство», 2001 р.

Однак реагування Департаменту і нової адміністрації Центру (дир. Ревков О. В.) були повністю протилежні наданій пропозиції: восени 2005 року відділ «Екологічне краєзнавство» був реорганізований у краєзнавчий відділ (зав. відділом Жаков О. В., методист Петроченко В. І.), тобто, фактично, закритий.

За наступні 4 роки (2005-2009) поступово закриваються всі попередні пошуково-дослідні і еколого-просвітні програми, переривається зв'язок з учнівськими екологічними об'єднаннями області, органами влади, профільними еколого-краєзнавчими установами і закладами освіти: у 2007-2008 рр. на обласний конкурс «Живі раритети Запоріжжя», започаткований краєзнавчим відділом, приходиться одна (!) творча робота-звіт. Екологічний напрямок краєзнавства продовжує своє існування по інерції, за рахунок активної діяльності педагогів і учнівської громадськості за межами Центру (додаток 1). У 2014 році на обласний тур Всеукраїнської експедиції «Моя Батьківщина – Україна», напрямком «Жива природа Запоріжжя», приходиться всього 7 творчих робіт-звітів, серед яких 5 – реферативного типу; у 2015 році і цей, останній, напрямок екологічного краєзнавства в центрі закривається.

Таким чином, у 2016 році, через 30 років після заснування в центрі нового напрямку краєзнавства – «Екологічного», ми повернулися до початкової точки: два керівники (Шелегеда В. І., Шелегеда О. Р.) і два гуртки «Екологічного краєзнавства», які зберігають і продовжують традиції еколого-краєзнавчого руху КЗ «Центр туризму» ЗОР на фоні відсутності, як такої, системи роботи з питань екологічного краєзнавства і туризму з учнівською молоддю в області.

За участю і підтримки співробітників НЗ «Хортиця» Охрименко С., Василенко С., Муленко М., Козодавова С. еколого-краєзнавчими гуртками КЗ «Центр туризму» ЗОР (кер. Шелегеда О. Р., Шелегеда В. І.) реалізується довготривала програма «Заповідна Хортиця», метою якої є інвентаризація рослинного і тваринного світу острова.

Проміжними етапами програми стали науково-популярні видання для учнівської молоді і широких верств населення: «Книга природи о.Хортиця. Знайомі незнайомці» (Шелегеда В. І., Шелегеда О. Р., 2013), присвячена трав'янистим рослинам острова і кохам, які пов'язані з ними трофічними зв'язками, «Змії о. Хортиця» (Шелегеда В. І.,

2014), «Синиці і дятли о. Хортиця» (Шелегеда В. І., 2015), збірка учнівських пошуково-дослідних робіт «Природа о. Хортиця» (Шелегеда В. І., 2014, 2016) [13, 14, 15, 16, 17].

Підготовлені наукові описи і обґрунтування створення нових природно-заповідних об'єктів «Балка Таволжанська» (45 га, Вільнянський район) і «Балка Канцерівська» (90 га, Запорізький район).

Учасники наукової екологічної експедиції «Кам'яні Могили – 2012»

За підтримки адміністрації природного заповідника «Кам'яні Могили» (дир. Сиренко В. О.) проведені наукові експедиції з вивчення природних комплексів буферної зони заповідника, підготовлені обґрунтування з розширення його площі на 100 га (Розівський р-н). Обстежені ділянки узбережжя Азовського моря та Утлюкського лиману Національного природного парку «Приазовський» (Якимівський район) тощо.

Тож які кроки, на нашу думку, необхідні, щоб активізувати екологічний напрямок краєзнавства, відновити активну участь педагогів і учнівської молоді у вивченні та збереженні природи рідного краю?

1. Відновити у структурі КЗ «Центр туризму» ЗОР профільний підрозділ «Екологічне краєзнавство і туризм», як центр розвитку і координації цього напрямку краєзнавства в системі середньої і позашкільної освіти.

2. Визначити провідною проблемною темою підрозділу «Вивчення і збереження біологічного і ландшафтної різноманіття рідного краю, України».

3. Розробити і затвердити міжвідомчі обласні еколого-краєзнавчі програми і проекти, спрямовані на залучення учнівської і педагогічної громадськості на вирішення місцевих проблем Запорізького регіону відповідно до проблемної теми підрозділу.

4. Системно, послідовно приступити до роботи з відновлення кадрової бази екологічного краєзнавства, розширення мережі гуртків і учнівських клубів еколого-краєзнавчого напрямку, сприяти їх організаційному та професійному розвитку.

Іншими словами, знову пройти весь шлях становлення і розбудови цього напрямку краєзнавства, але з урахуванням сучасних економічних, соціальних і нормативно-правових проблем, які накопичилися в Україні і Запорізькому регіоні. Це можливо тільки за умови тісної взаємодії, співпраці та підтримки органів влади, підприємств і установ, всієї громади міста й області.

Джерела та література

1. Заповідне Запоріжжя: Збірка дослідницьких робіт юних екологів-краєзнавців / Ред. Шелегеда В. І. – Запоріжжя: АсЕкО, 1998. – 132 с.
2. Шелегеда В. І. «Проект «Три щогли». // Вестник АсЭкО. – 1995. – № 2/3 – С. 2-9.
3. Шелегеда В. И. “А воз и ныне там” // Vita – Жизнь. – 1997. – № 4-5. – С. 17-23.
4. Шелегеда В. И. Проект для учащихся «Красная Книга Запорожья» // Vita – Життя. – 1997. – № 4/5. – С. 5-9.
5. Шелегеда В. І. Міжнародна концепція національного парку // Vita – Життя. – 1999. – № 7. – С. 5-9.
6. Шелегеда В. І. Національний природний парк «Дніпровська Лука», яким йому бути?» // Vita – Жизнь. – 1999. – № 7. – С. 21-32.
7. Шелегеда В. І., Шелегеда О. Р. Експедиція Первоцвіти Запоріжжя. – Запоріжжя: «Друк-Уніон», 2001. – 92 с.
8. Шелегеда В. І. Про необхідність створення в Запоріжжі навчально-виховного природного центру нового типу в умовах перебудови системи позашкільної екологічної освіти. // Vita Vita – Жизнь. – 2003. – № 9. – С. 15-17.
9. Шелегеда В. І. Історія розвитку одного гуртка. // Vita – Жизнь. – 2003. – № 9. – С. 14, 38-39.
10. Шелегеда В. І. По пути к образованию по устойчивому развитию. // Vita – Жизнь. – 2003. – № 9. – С. 1-6.
11. Зелена мережа Запоріжжя. // Vita – Жизнь, № 10, 2004 – 48 с.
12. Шелегеда В. І., Шелегеда О. Р. Рідкісні і зникаючі рослини Запорізької області. – Запоріжжя: Кераміст, 2008 – 90 с.
13. Шелегеда В. І., Шелегеда О. Р. Книга природи о. Хортиця. Знайомі незнайомці. – Запоріжжя: КЗ «Центр туризму», 2013. – 242 с.
14. Шелегеда В. І. Книга природи о. Хортиця. Змії. – Запоріжжя: КЗ «Центр туризму», 2014. – 52 с.
15. Шелегеда В. І. Природа о. Хортиця. Збірка учнівських пошуково-дослідних робіт, присвячена 40-річчю створення на о. Хортиця геологічного заказника «Дніпровські пороги». – Запоріжжя: КЗ «Центр туризму» ЗОР, 2014. – 147 с.
16. Шелегеда В. І. Книга природи о. Хортиця. Синиці і дятли. – Запоріжжя: КЗ «Центр туризму», 2015. – 44 с.
17. Шелегеда В. І. Природа о. Хортиця. Збірка учнівських пошуково-дослідних робіт, присвячена 50-річчю надання острову Хортиця статусу «Заповідник». – Запоріжжя: КЗ «Центр туризму» ЗОР, 2016. – 54 с.